

Наурузбаев Дархан Мирзабековичтің «8D02201 - Саяси философия» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Әл-Фараби мен Ж. Баласағұнның саяси философиялық, әлеуметтік-этикалық ілімдерінің үйлесімділігі» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

## АНДАТПАСЫ

**Жұмыстың жалпы сипаттамасы.** Диссертациялық жұмыста Әбу Насыр әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси философиялық, әлеуметтік-этикалық ілімдерінің үйлесімділігі салыстырмалы түрде талданып, кешенді түрде зерттелді. Зерттеу барысында үйлесімділік қағидасын ұстана отырып, «шыққан жері бір, рухы туыс» қос ойшылдың мемлекет және қоғам, саяси билік, саяси көшбасшылық, әділдік, гуманизм, ізгілік этикасы, білім теориясы мен діни-этикалық мәселелерге қатысты пікірлері жан-жақты зерделенді.

**Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі.** Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси-философиялық, әлеуметтік-этикалық ілімдерінің үйлесімділігін зерттеу – еліміздегі ұлттық рухани мұраны жаңғырту, қоғамдық сананы дамыту және заманауи әлеуметтік-саяси мәселелерді шешу тұрғысынан ерекше маңызды. Сондықтан бұл зерттеу ортағасырлық түркі-ислам ойшылдарының идеяларының бүгінгі қоғам үшін өзектілігін айқындауға, олардың философиялық мұрасын қазіргі әлеуметтік, саяси және мәдени контексте қайта қарастыруға мүмкіндік береді. Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның еңбектері тек теориялық философия мен этика шеңберінде ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік басқару, қоғам дамуы, билік пен халық арасындағы өзара қарым-қатынас сияқты практикалық аспектілерді де қамтиды. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында қоғамның идеалды моделін ұсынса, Жүсіп Баласағұн «Құтадғу білік» шығармасында мемлекетті басқарудың моральдық-этикалық негіздерін қалыптастырады. Бұл туындылардың идеялық сабақтастығы мен өзара үйлесімділігі қазіргі қоғамдық тұрақтылық пен әлеуметтік әділеттілік қағидаларын дамытуға мүмкіндік береді. Қос ойшыл әділдік пен ізгілікке негізделген билік пен басқарудың маңыздылығын ерекше атап көрсеткен. Олардың көзқарастарын қазіргі заманғы мемлекеттік басқару жүйесіне енгізу әкімшілік реформалардың тиімділігін арттыруға ықпал ете алады. Бүгінгі таңда мемлекеттік басқару саласында парасатты басшы, әділетті билік және халықтың әл-ауқатын жақсарту мәселелері өзекті болғандықтан, бұл ойшылдардың еңбектері мемлекеттік институттардың дамуына айтарлықтай үлес қоса алады. Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның әділдік, ізгілік, татулық қағидалары қазіргі қазақ қоғамында әлеуметтік тұрақтылықты сақтау үшін аса маңызды. Жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлікті сақтау, рухани-адамгершілік дағдарысты еңсеру сияқты мәселелер өзекті болып отыр. Сондықтан қос ойшылдың идеяларын зерттеу ұлттық құндылықтарды дәріптеуге, ұрпақтар сабақтастығын нығайтуға және қоғамдағы гуманизм мен әділеттілік қағидаларын орнықтыруға ықпал ететіні сөзсіз.



**Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі.** Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның мұрасы ұзақ уақыт бойы отандық және шетелдік ғалымдар тарапынан жеке-жеке зерттеліп келеді. Әл-Фарабидің ілімдерін кешенді ғылыми зерттеулер тек ХІХ ғасырдың соңынан бастап қолға алынды. ХІХ-ХХ ғасырларда Шығыс философиясының негізінде еуропалық ғалымдар әл-Фараби ілімін жүйелі түрде зерттей бастады. Бұл ғалымдардың қатарында неміс шығыстанушысы Ф. Дитерици, австриялық арабист М. Штейншнейдер және М. Хортен ерекше орын алады. Олардың еңбектері әл-Фарабидің мұрасын Еуропаға танытуда маңызды рөл атқарды. ХХ ғасырда зерттеулер жаңа қарқын алды. Ағылшын шығыстанушысы Д.М. Данлоп, неміс-ағылшын философы Р. Уолцер және Н. Решер әл-Фарабидің еңбектеріне терең талдау жасады. ХХ ғасырдың 30-жылдары араб философы Ибрагим Мадкур әл-Фараби философиясын жүйелі талдап, оны ислам әлемінің саяси философиясының негізін калаушы ретінде таныстырды. Кеңес дәуірінде де әл-Фараби философиясын зерттеуде ғалымдардың қосқан үлесі зор. Б.В.Лунин, А.А. Абдурасулов, М.К. Арипов, Н. Григорян, М.С. Бурабаев, Б.Г. Гафуров, Н.С. Кирабаев, А.Х. Қасымжанов және М.М. Хайруллаев сияқты зерттеушілердің еңбектері бұл бағытта маңызды орын алады. Кеңес одағы ыдырағаннан кейін отандық зерттеушілер А. Машани, А.Н.Нысанбаев, Ж.Алтаев, Г.Р. Қоянбаева, Ғ.К. Құрманғалиева және А.С. Қабылова әл-Фараби ілімін тереңдете зерттеп, оның философиялық мұрасына жаңаша талдау жасады. Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» шығармасы да саяси, философиялық және әлеуметтік-этикалық тұрғыдан ұзақ жылдар бойы зерттеліп келеді. Бұл еңбектің мәні мен маңызын ашуда түрік ғалымдары зор үлес қосты. Отандық ғалым А.С. Қабылова алғаш рет әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн ілімдерінің сабақтастығын жүйелі түрде зерттеп, олардың философиялық идеяларындағы ортақ тұстар мен ерекшеліктерді анықтады. Сонымен қатар, ол «Құтадғу білік» поэмасының қазақ философиясындағы рөлін жан-жақты талдап, оның ұлттық мәдениетке ықпалын терең зерделеді.

**Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны** – әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси философиялық және әлеуметтік-этикалық ілімдері.

**Диссертациялық жұмыстың зерттеу пәні** – Ортағасырлық мұсылмандық Ренессанс және Шығыс халықтарының интеллектуалдық қозғалысы кезеңіндегі ортағасырлық ислам әлемі және түркілік даналық ойдың дамуына үлкен үлес қосқан көрнекті ғалымдардың ілімдерінің үйлесімділік мәселесі.

**Жұмыстың мақсаты** – Әбу Насыр әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси философиялық, әлеуметтік-этикалық ілімдерінің үйлесімділіктерін анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін зерттеу жұмысының төмендегідей **міндеттері** жүктеліп отыр:

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн саяси философиялық және әлеуметтік-этикалық ілімдерінің қалыптасуының тарихи, әлеуметтік-саяси және социомәдени алғышарттарын зерделеу;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн саяси философиялық және әлеуметтік-этикалық ілімдерінің идеялық қайнар көздерін айқындау;



– Түркі-мұсылман философиясындағы әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн саяси философиялық және әлеуметтік-этикалық ілімдерінің рөлін талдау;

– Мемлекет және қоғам мәселелеріне қатысты әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн пікірлерінің үйлесімділігін жүйелеу;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның қоғамдағы әділеттілік және заңның үстемдігі мәселесіне қатысты пікірлерінің үйлесімділіктерін айқындау;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси көшбасшылық туралы пікірлерінің үйлесімділігін көрсету;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн ілімдеріндегі ізгілік этикасына қатысты идеялардың үйлесімділіктерін талдау;

– Бақыт ұғымына қатысты әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның пікірлерінің үйлесімділіктерін анықтау;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн ағартушылық туралы идеяларының үйлесімділіктерін айқындау;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның діни көзқарастарының үйлесімділіктерін жүйелеу.

**Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері.** Зерттеу жұмысында ең алдымен тарихи-философиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс арқылы біз ортағасырдың әр кезеңінде өмір сүрген әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның дүнитанымының қалыптасуына әсер еткен саяси-әлеуметтік және социомәдени факторларды талдадық. Сонымен қатар, философиялық зерттеулердің тарихи-логикалық, философиялық компаративистика, аксиологиялық талдау және жүйелі тұрғыда талдау секілді әдістер кеңінен қолданылды. Сонымен қатар, зерттеудің теориялық негізін шетелдік және отандық зерттеушілердің әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси философиялық, әлеуметтік-этикалық ілімдеріне қатысты еңбектері қолданылды.

#### **Зерттеудің ғылыми жаңалығы:**

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси-философиялық және әлеуметтік-этикалық ілімдерінің қалыптасуына ықпал еткен тарихи, әлеуметтік-саяси және социомәдени факторлар үйлесімділік қағидасы негізінде жүйелі түрде зерделенді;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн ілімдерінің идеялық қайнар көздерінің (антикалық дәстүрлер, исламдық дүниетаным және түркілік мәдениет) синтезі алғаш рет салыстырмалы түрде айқындалды;

– Ортағасырлық түркі-мұсылман философиясының дамуындағы әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның ілімдерінің рөлі мен ықпалы кешенді түрде салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы талданды;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның мемлекет және қоғам туралы пікірлерінің теориялық үйлесімділігі алғаш рет саяси-философиялық талдаулар негізінде жүйеленді;

– Жүсіп Баласағұн саяси философиялық іліміндегі «әділетті» билеушілер гүлденген мемлекеттің «кепілі» болып табылады деген пікірі, әл-



Фарабидің «Ізгі қаланың» бірінші басшысына қатысты айтылған идеяларымен терең үйлесімділігі бар екендігі айқындалды;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси көшбасшы туралы ілімдеріндегі маңызды мәселелер туралы пікірлері мен саяси көшбасшы үлгілерінің үйлесімділігі көрсетілді;

– Ізгілік этикасының негізгі қағидаттары мен олардың қоғамдағы қызметі әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның ілімдеріндегі үйлесімділігі салыстырмалы түрде ашылып көрсетілді;

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн шығармаларындағы бақыт ұғымының түсіндірмелері мен оның философиялық негіздері алғаш рет кешенді түрде салыстырмалы түрде талдау жасалынып, үйлесімділіктері анықталды;

– Жүсіп Баласағұнның ағартушылық идеясының Мұсылман ренессансы, Шығыс перипатетизмімен қатар әл-Фарабидің идеяларымен үйлесімділігі айқындалды;

– Әл-Фарабидің «Қайырымды (ізгілікті) қала» ілімі, Жүсіп Баласағұнның «Әділетті қоғам» ілімі қоғамдағы рухани дағдарыс немесе діни, мәдени және идеологиялық карама-қайшылықтар кезеңіндегі қоғамның байырғы саяси-адамгершілік, әлеуметтік-мәдени құндылықтарын жаңғырту әдістемесі ретінде қарастырғаны айқындалды.

#### **Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:**

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси-философиялық және әлеуметтік-этикалық ілімдерінің қалыптасуына исламдық өркениет, түркілік дүниетаным мен қос ойшылдың өмір сүрген дәуірінің саяси-әлеуметтік ерекшеліктері айтарлықтай ықпал етті.

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның дүниетанымы мен гуманистік идеяларының қалыптасуы мен дамуына ислам діні мен Құран, көне грек философтарының ізгілік идеялары, парсы және араб мәдениеті мен философиясы, білім беру жүйесі мен әдебиеті, түркілік мәдениет пен даналық дәстүрі сияқты тарихи-мәдени факторлардың ықпалы зор болды.

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн шығармаларында түркілік және араб-мұсылман философиясының өзара диалогы айқын көрініс тауып, бұл синтез философиялық ұстанымдар мен адамгершілік және ізгілік идеалдардың дамуына ықпал етті.

– Көне грек философтары (Платон, Аристотель) қарастырған және әл-Фараби түркі-мұсылман философиясында одан әрі дамытқан идеалды қала мен ізгілікті билеуші туралы идеялары ХІ ғасырда өмір сүрген түркі ойшылы Жүсіп Баласағұнның әділетті қоғам және әділетті билеуші туралы қағидаларымен өзара терең үйлесімділік тапқан.

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн әлеуметтік әділеттілік пен заңның үстемдік құруын қоғам дамуының негізгі қағидаты ретінде қарастырып, оның жүзеге асуын қайырымды (ізгілікті), әділетті қоғам құру идеясымен тығыз байланыстырды.

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұнның саяси-философиялық және әлеуметтік-этикалық ілімдеріндегі жалпы және жекелеген үйлесімділіктер олардың гуманизм, ізгілік этикасы, саяси көшбасшылық, бақытқа жету жолы,



білім теориясы мен діни-этикалық мәселелер жөніндегі пікірлерінде айқын көрініс тапқан.

– Қос ойшылдың ілімдеріндегі гуманизм, рационализм, еркіндік, қоғамдық келісім және теңдік туралы идеялар Еуропалық Ағартушылық дәуіріне дейін-ақ, қалыптасқан терең философиялық ойдың жарқын үлгісі болып табылады.

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн діни көзқарастарында адамгершілік пен рухани құндылықтарды үйлестіре отырып, діннің қоғамдағы тұрақтылық пен тәртіпке ықпалын ерекше атап көрсетті.

– Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн ағартушылықты қоғамды жетілдірудің басты құралы ретінде қарастырып, білім мен ғылымды әлеуметтік прогрестің негізі деп есептеді. Сондықтан қос ойшылдың ағартушылық идеялары қазіргі заманғы білім беру жүйесін жетілдіруге және қоғамның рухани-әлеуметтік әлеуетін арттыруға жаңа серпін беретін тұжырымдамалық негіз бола алады.

– Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» поэмасындағы философиялық дискурс әл-Фарабидің идеяларымен терең үйлесім тауып, көне түркі даналық дәстүрі мен ислам философиясының синтезі арқылы түркі-исламдық модельді қалыптастырды.

**Зерттеудің практикалық маңыздылығы.** Зерттеу жұмысының практикалық маңызына келетін болсақ, зерттеу нәтижелерін университет, институт студенттері мен магистранттары үшін арнайы курстарға қосымша әдебиет ретінде қолдануға болады. Сондай-ақ, философия, тарих, мәдениеттану және этика курстарында да қосымша материал ретінде пайдалануға болады. Өскелең ұрпақты қос ойшылдың идеялары арқылы гуманистік және этикалық құндылықтарға тәрбиелеу мен қоғам алдында азаматтық борыш сезімін қалыптастыруда қолдануға болады.

**Зерттеу нәтижелерінің сыннан өтуі және жариялануы.** Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижелері ғылыми-практикалық конференцияларда, ғылыми басылымдарда жарияланды. Зерттеу тақырыбы бойынша 6 мақала жарық көрді. Оның ішінде ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда – 3 («Әл-Фараби», «Адам әлемі», «ҚазҰУ Хабаршысы»); ғылыми практикалық конференциялар материалдарында – 2, Scopus мәліметтер базасына кіретін «RUDN Journal of Philosophy» (Ресей) журналында 1 мақала жарияланды.

**Зерттеу жұмысының талқылануы.** Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті «Философия және саясаттану» факультетінің философия кафедрасының 2025 жылдың 16 қаңтар айындағы мәжілісінде (№5 хаттама) талқыланып, қорғауға ұсынылды.

**Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі.** Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі – 122 бет.